

„Д-Р КРЪСТЬО КРЪСТЕВ“ от ГЕОРГИ ЦАНКОВ. Библиотека „Видни университетски учени“. Университетско издателство „Климент Охридски“. С., 1987. 140 с.

Появата на две книги за д-р Кръстев в рамките на една година* е най-яркото поредно свидетелство за нарасналия интерес към личността и делото на видния наш критик, публицист и университетски преподавател, създател и редактор на най-значителното ни литературно списание в периода до Първата световна война, „баща“ на първото у нас творческо сдружение на политически необвързани писатели, обединени от общи естетически възгледи и следващи определена културно-просветна програма. Пристъпването към такива сложни и противоречиви фигури като д-р Кръстев и неговите съратници, към многолики и шекотливи явления като сп. „Мисъл“ и кръга „Мисъл“ само по себе си е акт на изследователско дръзновение и същевременно — белег за порасналата зрелост на съвременната ни литературна наука. Стаматов и Цанков тръгват срещу наслоени предубеждения, едностранчиви тълкувания, догматични постановки; стремат се към нов прочит на Кръстевите произведения — качества достатъчни, за да оценим книгите им като приноси. Но те не се задоволяват с новата интерпретация на познати факти, а и двамата по свой път подирват допълнителни източници. Стаматов и Цанков се насочват към „неразчетени“ досега текстове, към публикации и архивни материали, останали до момента вън от вниманието на изследователите. В този смисъл и двамата автори ни предлагат не само „нов прочит“, но в редица отношения и „първи прочит“. За първи път например Цанков и Стаматов отделят подобаващо внимание на Кръстевата публицистика, както и на обществената дейност на критика, останала досега в сянка.

Нашето литературознание е дължник към литературнокритичното, есенстичното и публицистичното ни наследство, към т. нар. пара- и металитература, към ония текстове, които излизат от обхвата на изязната словесност, но без които не бихме могли да си представим българската литература в пълнота и без познаването на които не бихме могли да обясним

* Любомир Стаматов. Д-р К. Кръстев. Личност и критическа съдба. С., 1987; Георги Цанков. Д-р Кръстьо Кръстев, С., 1987.

литературионисторическите процеси. Затова в появата на въпросните две книги, както и на току-що излизащата от печат монография на Георги Димов за друг бележит представител на литературната ни наука от онова време — проф. д-р Иван Шишманов — виждам нещо симптоматично: след съвременното, научно добросъвестно и обективно интерпретиране на художествената ни класика закономерно идва ред и на проучване класическото ни наследство в областта на литературната критика, литературната история и фолклористиката.

Справедливостта изисква да признаем, че Цанков и Стаматов не възкресяват фигурата на Кръстьо Кръстев от небитието, а събват на шо-годе подготвена почва. Те обединяват и извеждат до един връх усилията на мнозина съвременни изследователи, сред които трябва да споменем автора на първия литературнокритически очерк за д-р Кръстев, Любен Георгиев, както и цяла редица наши литературоведа, като Г. Цанев, Ат. Натев, Ст. Каролев, П. Зарев, Б. Ничев, разгледали в трудовете си съществени естетически и литературноисторически проблеми, свързани с д-р Кръстев и с кръга „Мисъл“.

Познавам дълголетното (над 10-годишно) творческо горене на Георги Цанков около личността и литературното наследство на д-р Кръстев. Свидетелка съм на раждането на кандидатската му дисертация, защитена успешно в Института за литература преди няколко години. Очаквах с нетърпение тази книга и предварително бях убедена в нейната сполука, защото имах представа за любовта, отговорността и високата самовизискателност на автора към темата „Д-р Кръстьо Кръстев“. Да си призная, под влияние на чудесните впечатления от дисертацията на Цанков, а навярно и на устните му признания за огромния обем на събрания от него материал, моите очаквания към книгата бяха придобили определена количествена представа, та в първия момент малко неприятно се изненадах от скромния обем и неугледното оформление на издадената от Университетското издателство книга. Тук в скобих бих искала да отбележа, че библиотечното оформление на поредицата „Видни университетски учени“ и особено разполагането на текста върху корицата е несполучливо.

Но колко по-приятна бе изненадата ми, когато след тънките корици на тази невзрачна като оформление и полиграфическо изпълнение книга открих не кандидатската дисертация на Цанков, както бях очаквала, а един изцяло

нов (по отношение на досегашните публикации на автора) текст. И когато затворих и последната страница, бях изпълнена с убеждението, че Цанков е намерил най-верния подход към своята тема и към характера на библиотеката, предназначена както за специалисти, така и за най-широка публика. Бях изпълнена със задоволство от съприкосновението с един изключително синтетичен, сътворен с много вкус и мярка текст. В брени страници Цанков е съумял да каже невероятно много — не само за Кръстев, а и за неговото обкръжение, за епохата, за нашата интелигенция, за българската литература от онова време. Той се е домогнал до сбити и точни характеристики, които звучат като формули и на които мнзина литературни историци биха завидели. И всичко това, поднесено на поиятен и за непосветения читател, чист откъм псевдонаучна терминология български език. Всеки, който се е борил със словото, който е изживял кръстните мъки в търсене на точния изказ, знае, че подобна словесна простота, натежала от познание, е много трудно постижима, че тя предполага продължително зрение и, разбира се — талант. Талант е точната дума, която характеризира литературно-критическия очерк на Г. Цанков за д-р Кръстев и аз не искам да я спестявам. Младият критик ни поднася изследване, талантливо във всяко отношение — и като умение да се намират и разплитат въпросите, и като баланс между биографично-фактологичната и литературно-аналитичната страна, и като изказ. Не бих могла да изреда всичките достойнства на книгата, но искам да изтъкна още едно, много характерно според мен: сполучливо намереното равновесие между научно призрастие и научна прецизност, между любовта към обекта на изследване и обективността на оценките. „За грешките на д-р Кръстев Кръстев ние не можем да мъчим, но ще съберкаме и ако го съдим догматично. Дължни сме внимателно да отсеем добростно, благородното, патриотичното, което той носи в себе си, за да представим делото на един от най-изтъкнатите буржоазни интелигенти в светлината на действителните му заслуги към българската културна и обществена мисъл“ — пише Цанков (с. 64) и остава верен на това кредо от първата до последната страница на своя очерк.

Не знам дали всички читатели ще схванат докрай сложните взаимоотношения между Кръстев и неговите съвременници, но те непременно ще бъдат увлечени от патоса на Цанков, от умелите му риторични похвати, от вътрешния нерв на словото и ще видят доктора по философия в нова светлина. „Винаги облечен в сиво, този мъж с лице на кабинетен мечтател няма сива душа. Той успява да усвои тайните на най-висшето изкуство — да живее за другите — и намира сили да посвети на него дните си“ — заявява Цанков (с. 104) и ни убеждава в правотата на своето твърдение чрез редица факти.

Особено убедително е представен Кръстев като публицист и обществен деец. Изтъкнал още в първите страници на очерка си родолюбивата и свободолобива завкаса на малкия

Ставри (Кръстев) в родния му Пирот (главата „Формиране на характера“), Цанков умело изтегля нишките на патриотичните, антимонархичните и демократичните прояви на зрелия мъж, за да извая пред нас един нов и непознат лик. На места авторът дава простор на чувството си за справедливост и в гласа му прозвучават полемични интонации: „Напрозно някои от неприятели на д-р Кръстев твърдят, че гражданската му активност се подхранвала от болезнено честолюбие, че нападал политическите си врагове само когато те настъпват срещу него“ (с. 98) — пише Цанков с полемична страст, след което анализира серия от факти, някои от които (като делността на Кръстев сред българското население в Македония през 1912—1913 г.) досега неизвестни. „В архива му откриваме 134 листа (навярно е имало и много други) с изложения и доклади, които той сам е събирал от архиерейски наместници, окръжни управители и пр. в Битолско, Кичево, Велес, Щип, Прилеп, Костурско, Охридско, Солунско. Цели пет месеца (от 29 декември 1912 до 4 май 1913 г.) „свиный“ доктор, „естетът“, с риск за живота си е действувал като апостол за свободата и независимостта на своя народ“ (с. 127).

Така чрез умело подобрани факти и прецизни характеристики Цанков постепенно разрушава пред очите на читателя фалшивия, митологичния образ на студен кабинетен учен, за да ни представи истинския лик на своя герой — „враг на монархията, противник на реакционните буржоазни правителства, защитник на демокрацията“, човек, който „не прави компромиси със съвестта си“ (с. 100).

Само който не познава статията на Кръстев „Княз Фердинанд и българската литература и духовен живот“, отпечатана в „естетското“ сп. „Мисъл“ през 1907 г., той няма представа за самоубийствената смелост на бележития българин от Пирот. „... в световната литература има малко подобни текстове, в които без сянка от страх като в криво огледало се отразява образът на монарх-диктатор и се произнася недвусмислена присъда над антинародната му политика. Дори само тази статия да бе написал д-р Кръстев, той би си осигурил място сред най-видните представители на българската демократична мисъл, сред най-заслужилите строители на новата българска култура“ (с. 115—116) — твърди с пълно основание Цанков.

Спрях се малко повече на обществено-патриотичната и публицистичната дейност на Кръстев, представени от Цанков, тъй като тези страни от духовния образ на критика са оставяни досега на по-заден план. Отдавайки им дължимото, Цанков изгражда пълнокръвен, реалистичен и в значителна степен непознат досега портрет на своя герой.

Преодолявайки схемите на едно остаряло, недостатъчно исторично и недиалектично мислене, за което естетизъм и антинародност са тъждествени понятия, Цанков показва чрез съдбата на една личност възможното сплитане на привидно несъвместими естетически и об-

ществени възгледи. Чрез своя герой той навлиза в извънредно сложната амалгама от идеи и позиции, характерна не само за Кръстев и неговия кръг, но и за значителна част от българската интелигенция, застанала в началото на XX в. „на кръстопът“. С цялото си изследване Цанков ни убеждава, че „отделянето на литературата от обществените борби“, характерно за естетиката на кръга „Мисъл“, „не означава и отделяне на личността от тях“ (с. 59), че типично неокантианското изискване за интенденциозно изкуство може да съжителствува на българска почва с предельно „тенденциозни“ граждански и публицитетни прояви.

Като не пропуска най-значителните факти от житейската биография на Кръстев, Цанков все пак наблюдава на духовната му биография и най-вече — на литературнокритическата му дейност. Макар да е адресиран до широка читателска аудитория, очеркът на Цанков притежава подчертано литературоведски характер.

Изтъкнато е най-същественото от естетическите възгледи на Кръстев, проследена е дейността му като редактор и литературен критик. Потърсено е мястото му в развоја на българската литературна критика: „Във време, когато критическите отдели на малобройните литературни списания се задъхват, когато българските книжовници имат слаба представа за значението, задачите и целите на литературната критика, когато за тях тя се свежда предимно до възхваляване на собствените им произведения, сп. „Критика“ налага нови, непознати художествени критерии, създава и утвърждава критическа терминология, учи младите на критическо мислене“ (с. 35—36). Подчертана е пионерската мисия на Кръстев и като критик на преводната литература.

Съществено внимание е отделено на Кръстевите списания — „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“, „Критика“ и „Мисъл“. В характеристиката на сп. „Критика“ като „забележителен социологически експеримент“ проличава едно повече съвременно, отколкото историческо тълкуване, на каквото, разбира се, авторът има право. Цанков не е съвсем убедителен, когато се опитва да обори схващането за първите Кръстевни списания като еkleктични. Друг е въпросът, че в случая се натъкваме на една (както много точно я определя по-нататък самият автор) „необходима еkleктика“ — еkleктика, мотивирана от сложността на историческия момент и от целите на определена програма. В този смисъл напълно се солидаризирам с характеристиката на Цанков за ранната „Мисъл“: „Еkleктиката е необходима на критика, който търси някакъв оптимален за българските условия вариант за раждането на нов тип поетична нагласа, за насочването на художественото мислене по неотъпкани, но невинаги верни пътища. В ранните Кръстевни статии странно съжителствуват рационализъмът, романтизмът и интуитивизъмът, а тази смесена, това привличане и противодействие между взаимноизключващи се категории и принципи се превръща в една от най-красноречивите особености на мо-

дерното българско културно съзнание, жадно да осмисли отминатите по обективни причини в историята на нашата култура етапи от европейското духовно развитие“ (с. 58).

В цитирания откъс проличава характерна за авторовото мислене склонност — да отскача от конкретното към по-общото, да не пропуска възможността за по-общи, типологически характеристики, които със своята точност, степаност и яснота са едно от ценните качества на книгата.

Аналитично-критично и същевременно интригуващо като в повествователна проза са проследени редица нишки от сложните взаимоотношения на критика, редактора и човека Кръстев с естетическите му противници и със съратниците му. Без каквито и да са претенции за изчерпателност (ненужна и невъзможна в подобен очерк) Цанков се спира както на идеологическата немош на Кръстев в борбата му срещу Благоевото „Ново време“, така и на личностните и естетическите привличания и отблъсквания между Кръстев и Вазов, Кръстев и Кирил Христов, Кръстев и Стоян Михайловски. С любов и проникновение са написани страниците за вътрешната драма в „семейството“ на четиримата, като се подчертава обединяващата роля на критика в кръга „Мисъл“. Представил своя герой в книга за гражданските борби, като пламенен родолюбец и демократ, Цанков (предимно в последните две глави — „Тежки времена“ и „Лебедова песен“) ни го показва и в лоното на обикновените човешки взаимоотношения, за да разбие окончателно неверните представи за студения и недостъпен доктор по философия, за да ни накара да видим зад пенснето и строгия костюм топло, отзивчиво и страдащо човешко сърце.

В майсторски проведения хуманистичен подход виждам един от основните ключове за сполуката на Цанков. Вярващ в правотата на своята постановка, авторът съумява да въвлече и да убеди читателя. А какво по-силно качество за писателя от това, да те накара да му вярваш, да те накара да заобичаш неговия герой!

Цотанка Атанасова

ЛИТЕРАТУРАТА Е ЖИВОТ
(„АВТОБИОГРАФИЗЪМ И ТВОРЧЕСТВО“
от ЛЮДМИЛА ГРИГОРОВА.
С. 1986, изд. „Народна младеж“. 208 с.)

Напоследък все повече ме смущава едно явление, отнасящо се до отношението към литературнокритическите писания. Обикновено интересът към тях се изчерпва с узнаването на крайната оценка, без вникване в защитата на отделни тези на критика, дали основание за оценката. Появата на първата рецензия по правилно слага знака плюс или минус, а оттам нататък се следи наслагването на положителното и отрицателното. Е, има и изключения. Но по-рядко, когато се поразменят знаците и то-